

REGATUL LUI FARZOIOS ȘI INISMEUS

DE

VASILE GROSU

În anii '80, peste Nistru, vizavi de orașul Soroca, lângă satul Hrușca, raionul Camenca, într-o carieră de extras prundiș a fost descoperit un mormânt sarmatic¹. Inventarul găsit în acest mormânt era destul de bogat: o fibulă de bronz, o mărgea de cornalină, o amuletă de aur în formă de cilindru, 7 plăcuțe romboidale, 12 plăcuțe întregi și un fragment, toate de aur, cu o configurație complicată, asemănătoare unui cap de țap de munte privit din față, precum și o fială de argint de forma unei semisfere, cu un semn sarmatic zugrăvit pe partea interioară, în centru (fig. 1/1-24). Piese descoperite în acest mormânt, ne permit să atribuim acest monument arheologic sarmaților aflați în migrație pe aceste meleaguri, în a doua jumătate a secolului I – începutul secolului II d.H.².

Cea mai curioasă piesă din acest mormânt este fiala de argint cu stema regelui sarmatic Farzoios³. Stema de pe fială are analogii pe monedele de aur ale acestui rege, bătute la Olbia, ca și pe un șir de alte obiecte. O fială identică după formă, însă din aur, și cu ornament de stil policromic încrustat, în forma unei cruci, a fost găsită în mormântul sarmatic central din tumulul nr.1 din valea „Daci”, nu departe de orașul Azov. O astfel de fială intra în componența harnașamentului de paradă a calului. Complexul descoperit lângă Azov se datează în doua jumătate a secolului I d.H.⁴.

Nu mai puțin curios este și mormântul de lângă satul Poroghi, raionul Iampol, regiunea Vinița (Ucraina), situat, la fel, vizavi de orașul Soroca, pe malul stâng al Nistrului, la aproximativ 20-25 km spre nord-vest de satul Hrușca. Defunctul din acest mormânt era însoțit de o mulțime de piese din aur, argint și bronz, ceramică, inclusiv plăci de aur încrustate cu stema regelui sarmatic Inismeus (fig. 2, A). Autorii datează acest mormânt în ultima pătrime a secolului I d.H.⁵. Stema de pe plăcile de aur din acest mormânt se întâlnește și pe monedele de argint ale lui Inismeus la fel ca și pe alte obiecte din diferite localități (fig. 2, C).

Semnele de pe monedele așa-numiților regi „scitici” Farzoios și Inismeus, după părerea lui D.B.Șelov, erau ștampile personale sau gentilice, cu destinația de pecete sau steme și sunt de origine sarmatică⁶. Pentru originea sarmatică a acestor semne s-a pronunțat ulterior și V.S.Dračiuk. Cercetând stâlpul de piatră, descoperit nu departe de satul Zadrosti, raionul Terebovleanse, regiunea Ternopol (Ucraina), el ajunge la concluzia, că acest monument reprezintă un simbol al puterii politice locale, fixat aici de alani în secolele II-III d.H.⁷. Topografia descoperirilor monetare ale acestor regi (Niprul de Jos, Prutul de Mijloc, Balcanii de nord-est, insula Berezani, orașul Berdicev etc.), precum și un șir de alte argumente (semnele de pe monede, analiza numelor așa-numiților regi „scitici”) au permis lui P. O. Karyșkovskij și M. B. Ščiukin să conchidă, că Farzoios și Inismeus puteau fi suverani ai unei puternice uniuni de triburi sarmatice care erau stabilite, în a doua jumătate a secolului I d.H., spre vest de Olbia, adică mai la nord de Dunărea de Jos⁸ (fig. 2, D).

¹ V. I. Grosu, *Sarmatskoe pogrebenie v Podnestrov'e*, în *SA*, 1, 1986, p. 258-261, fig. 1.

² *Ibidem*, p. 261.

³ P. O. Karyșkovskij, *O monetach carja Farzoia*, în *Arheologičeskie pamiatniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1982, p. 79.

⁴ E. I. Bespalyi, *K našei vkleike*, în *Don*, 10, 1988, p. 140-141, fig. 7.

⁵ A. V. Simonenko, B. I. Lobai, *Sarmaty Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v I v.n.e.*, Kiev, 1991, p. 60-61.

⁶ D. B. Šelov, *Antičnyi mir v Severnom Pričernomor'je*, 1956, p. 160.

⁷ V. S. Dračiuk, *Stela so značami Terebovelščiny*, în *SA*, 2, 1967, p. 244.

⁸ P. O. Karyșkovskij, *op.cit.*, p. 73,77,79; M. B. Ščiukin, *Carstvo Farzoia. Epizod iz istorij Severnogo Pričernomor'ja*, în *Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža*, XLVII, 1982, Leningrad, p. 37.

Arealul de răspândire a monedelor cu stema lui Inismeus bătute la Olbia la sfârșitul secolului I d.H., după aprecierea lui V. S. Dračiuc, permite atribuirea regelui sus-numit nu sciților, ci sarmaților din stepele nord-pontice⁹. Referitor la monedele lui Farzoios, V. S. Dračiuc se îndoiește că pe ele este prezentă o stemă. El e de părere, că pe ele este imprimat un caduceu¹⁰. Opinia noastră înclină spre ipoteza susținută de P. O. Karyškovskij, D.B. Šelov și M. B. Ščiukin, care cred că Farzoios și Inismeus puteau fi conducători de triburi sarmatice. Semne analoage celor de pe monedele de aur ale lui Farzoios se întâlnesc de asemenea pe leiuri de marmură nr. 1¹¹ și nr. 2¹² din Olbia, prezentați în expoziția de la Ermitaj. Analogii ale acestui semn au fost descoperite și pe lespede de calcar „enciclopedia” din Panticapaion, care se păstrează în Muzeul istorico-arheologic din Kerči¹³ sau pe stâlpul de piatră de lângă satul Zadostrî¹⁴, despre care s-a vorbit mai sus, ca și pe o oglindă de bronz din fondurile Muzeului de istorie din Kiev¹⁵ (fig. 2,B). Piese cu semne asemănătoare stemelor lui Farzoios și Inismeus au fost descoperite și în mormântul „Roșava Dragana” de lângă satul Ceatalka de pe teritoriul Bulgariei¹⁶ (fig. 2, C, 1, 2).

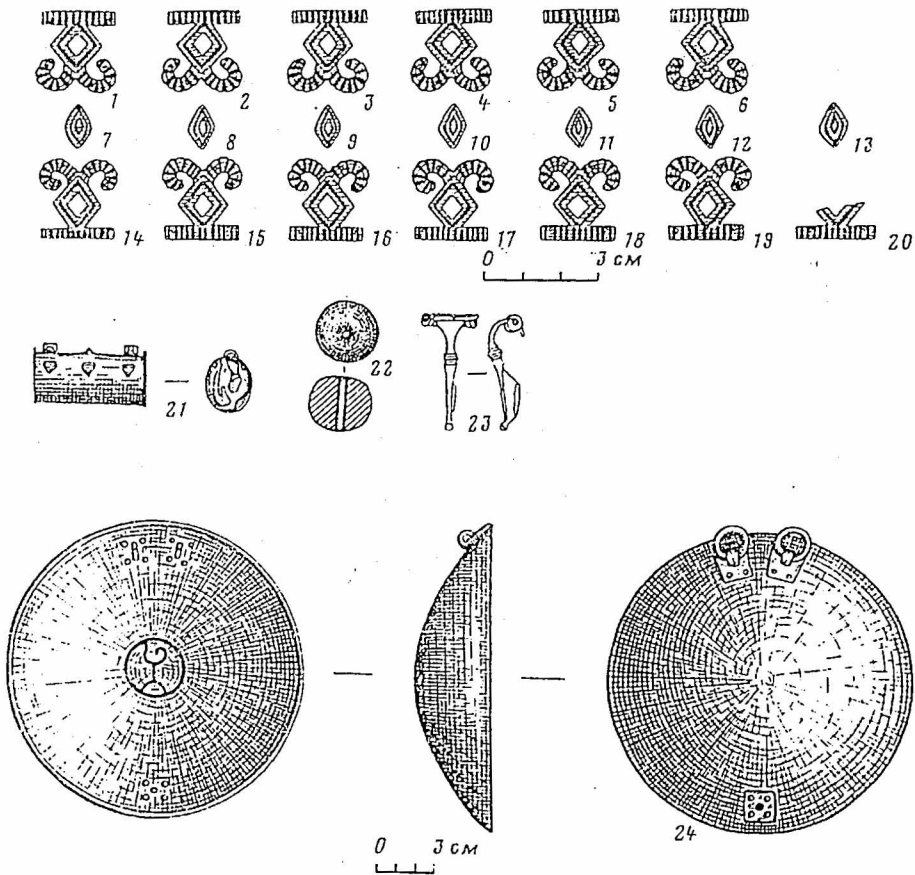

Fig. 1. Inventarul din mormântul de la Hrușca: 1-20, plăci; 21, pandantiv-amuletă; 22, mărgică; 23, fibulă; 24, fială. 1-21, aur; 22, cornalină; 23, bronz; 24, argint.

⁹ V. S. Dračiuc, *Sistema znakov Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1975, p. 49, pl. XI, 864.

¹⁰ *Ibidem*, p. 58.

¹¹ *Ibidem*, pl. V, 290, 303; XLVI, 70.

¹² *Ibidem*, pl. V, 298, 304, 305; LI, 59, 60.

¹³ *Ibidem*, pl. V, 302.

¹⁴ V. S. Dračiuc, *Stela...*, p. 243.

¹⁵ V. S. Dračiuc, *Sistema...*, pl. V, 306; XVI, 10.

¹⁶ Hr. Buiukliev, *Za naličeto na težcovooreženi konnica v rimska Trakia*, în *Muzei i pametnicy na kulturata*, XVI, 2, 1976, p. 18-28; idem, *Trakiiskiat mogilen nekropol pri Čeatalka Starozagorski okrug, Razkopki i proučvannja*, XVI, Sofia, 1986, fig. 18; D. Nikolov, Hr. Buiukliev, *Trakiiski mogilni grobove ot čeatalka Starozagorsko*, în *Arheologija-Sofia*, I, 1967, p. 11-13, 14-17 și p. 146, fig. 100 b, pl. 10.

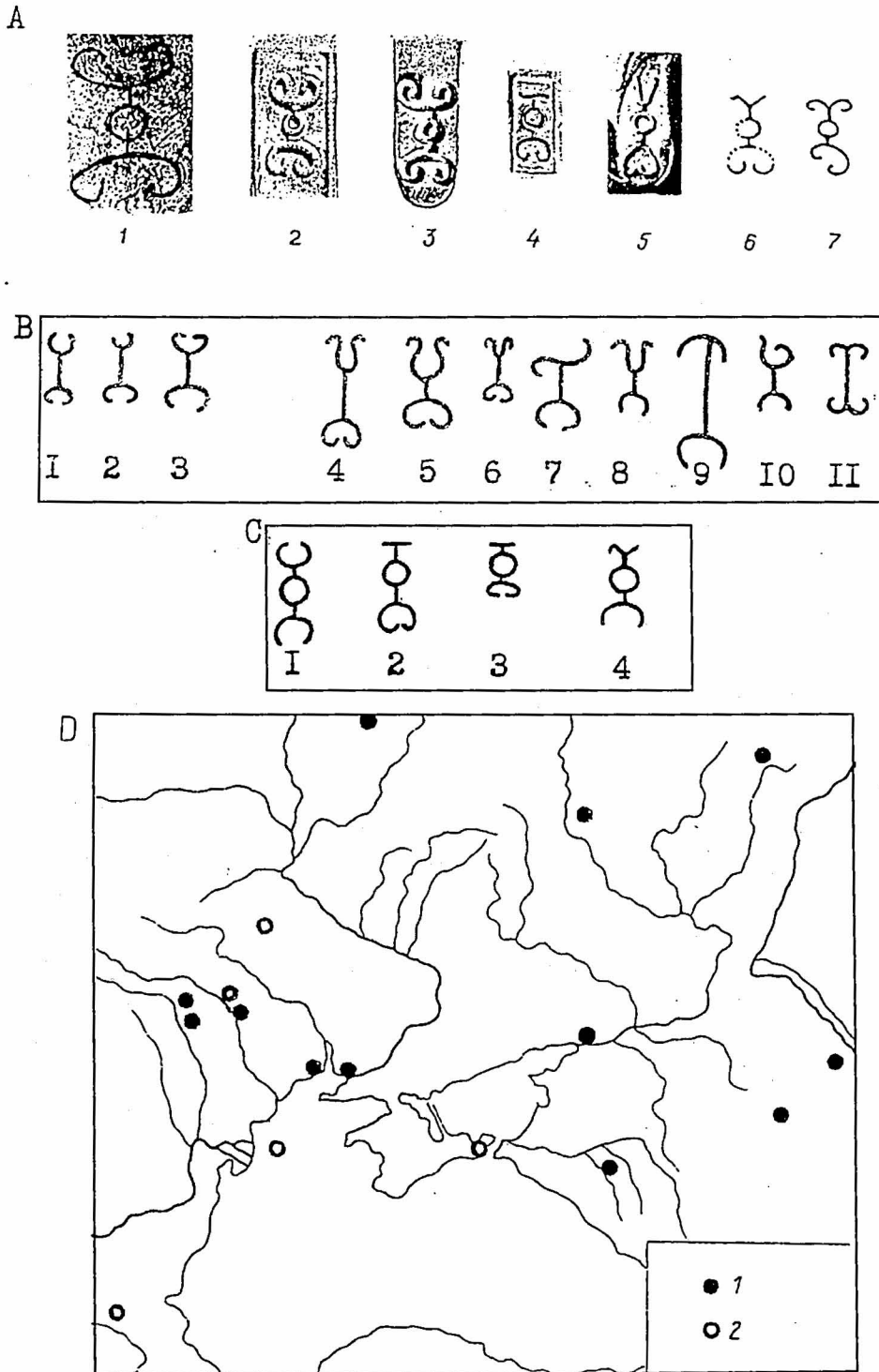

Fig. 2. A. Semnele lui Inismeus pe piesele din mormântul nr. 1 de lângă satul Poroghi. B. Semnele lui Farzoios: 1-3, pe monete; 4-11, pe diferite obiecte. C. Semnele lui Inismeus: 1-2, „Roșava Dragana”; 3, Baștečki; 4, Panticapaion. D. Cartografierea semnelor: 1, Farzoios; 2, Inismeus.

Examinând din nou toate materialele de care dispunea din izvoarele indirecte, într-un cadru istoric mai larg, M. B. Ščiukin a ajuns la concluzia, că se poate sesiza coincidența a trei date: războiul din 49 dintre aorși și siraci, formarea regatului lui Farzoios și Inismeus în 49 și apariția iazigilor în Pannonia în anul 50. Toate acestea permit presupunerea, că avem de-a face cu un lanț de evenimente legate reciproc, fiind vorba despre o mișcare concentrată și concomitentă a diferitelor triburi sarmatice spre apus¹⁷.

Mișcarea sarmaților spre apus este confirmată și de izvoarele scrise. Situația în regiunile nord-pontice se schimbă simțitor între anii 18 și 79 d.H. Pentru edificare e de ajuns de comparat hărțile etnografice ale lui Strabon (pe la 18 d.H. el își desăvârșea opera) și cele ale lui Plinius Secundus, care a pierit în anul 79 d.H.¹⁸ (aflându-se în orașul Pompei în timpul erupției Vezuviului). La Strabon, iazigi sunt atestați spre vest de Nipru, roxolanii – între Borysthenes și Tanais (VII,3,17), aorșii – între Meotida și Marea Caspică, iar siracii mai la sud, în propierea zonei submontane a Caucazului (XI,5,7-8). Pe când la Plinius aorșii, hamaxobi, roxolanii și, pentru prima dată menționați, alanii, ocupau „regiunile apropiate de țarm”, mai la nord de Istru (IV,80). Siracii se aflau în peninsula Crimeea sau lângă limanul bugo-niprovian, în localitatea „Alegarea lui Achile”, alături de scitii-sardi (IV,83). „Iar în părțile mai de sus, între Dunăre și Pădurea Hercinică, până la lagărele de iarnă de la Carnuntum, din Pannonia și la hotarul de acolo cu germanii; câmpiile și șesurile sunt stăpânite de sarmații iazigi, iar munții și pădurile de daci, împinși de primii până la râul Parthissus (Tisa) (IV,80).

Data poate fi precizată prin pomenirea de către Seneca a alanilor: „... sau Istrul, care dă puțință de fugă sălbaticilor alani” (Tieste, 630). Seneca moare în anul 62 și, prin urmare, alanii erau pătrunși peste Dunăre mai înainte. Nu e exclus ca, în genere, această mișcare a triburilor sarmatice spre vest să fi avut loc rapid, într-un interval de aproximativ 2-3 ani, și cele trei evenimente din anii 49-50, desfășurate în diferite părți ale lumii sarmatice, să fi fost unite printr-un lanț de legături și consecințe cauzale. În acest caz se poate reconstrui următorul tablou istoric. Regele Bosforului, Mithridates al VIII-lea, urmărea din nou planurile străbunicului său Mithridates Eupator, încercând unirea forțelor „barbarilor” Pontului contra Romei. Mithridates era susținut de Olbia¹⁹. Aceste planuri au fost dezvăluite romanilor de către fratele său, Cotys. În 45 d.H., în Panticapaion au debarcat trupele romane. Cotys a fost proclamat rege, iar Mithridates a fugit la barbari. El a fost susținut de siraci. Atunci romanii au cerut ajutorul dușmanilor acestora – aorșii. În 49 d.H., cu forțe unite, ei au zdrobit pe siraci și pe Mithridates (Tacitus, *Annales*, XII, 15-21). Conflictul dintre siraci și aorsi din 49 d.H., a destabilizat, posibil, situația din stepile nord-pontice și a dezlănțuit un nou val de migrații. Tot în 49 d.H. a început baterea la Olbia a unor noi monede de către un rege cu nume iranian Farzoios. Peste 6 ani, el va afișa o oarecare suveranitate a formațiunii sale politice, care reprezenta o simbioză a polisului grec cu regatul „barbar”, prin emiterea monedei de aur cu toată titulatura sa, cu portretul și stema sa de neam²⁰. Iazigii, probabil sub presiunea noului val de migratori și la chemarea regelui suebilor, Vannius, trec Carpații și apar pe teritoriile Ungariei și Slovaciei de azi, unde acționează în 50 d.H. ca aliați ai lui Vannius în lupta lui cu lygii și hermundurii (Tacitus, *Annales*, XII, 29-30).

Cum se reflectă aceste schimbări în situația politică din regiunea nord-pontică din punct de vedere arheologic? În primul rând, pe teritoriul dintre Nistru și Prut se mărește brusc numărul monumentelor sarmatice din a doua jumătate a secolului I d.H. Acestea sunt: Zârnești și Semionovca, cu fibule dacice de tipul Poienești; Costești – cu fibulă provincială din perioada Claudius-Nero; Negureni și complexe timpurii din necropolele de lângă Cuconești Vechi, complexe din Butești, Cobusca Veche etc.

¹⁷ M. B. Ščiukin, *Sarmaty na zemleach k zapadu ot Dnepra i nekotorye sobytia I v. v centralnoi i vostočnoj Evrope*, SA, 1, 1989, p. 75,78.

¹⁸ M. B. Ščiukin, *À propos des contacts militaires entre les Sarmates et les Germains à l'époque romaine (D'après l'armement et spécialement les umbo de bouliers et les lances)*, în *Actes de Colloque International „L'Armée romaine et les Barbares du IV-e au VII-e siècles”*, Paris (în curs de apariție).

¹⁹ A. I. Boltunova, *K nadpisi IPE*, II Nr. 400, în *VDI*, I, 1954, p. 168-176.

²⁰ P. I. Karyškovskij, *Z istorij greko-skifskich vidnosik u pівnično-Zahidnomu Pričernomor'ij*, în *Archeologični pam'jatki S.S.S.R.*, XI, Kiev, 1962; idem, 1982; A. V. Simonenko, B. I. Lobai, *op.cit.*; M. B. Ščiukin, *Carstvo Farzoia...*; V. I. Grosu, *Novye dannye o carstve Farzoia i Inismeia*, în *Materialy i issledovania po archeologhij i etnografij Moldovy*, Chișinău, 1992, p. 141-148.

Printre aceste monumente e necesar de menționat tumulul nr. 10 de lângă Cazaclia²¹, care se datează în anii 40-70 d.H.²². Acesta este cel mai timpuriu mormânt în catacombă din Moldova, și dacă considerăm că ritualul funerar care folosește catacombe este caracteristic alanilor, se poate admite apartenența acestui mormânt lanilor, care erau cunoscuți de Plinius și Seneca. Cea mai mare parte a mormintelor din această grupă cronologică aparține, probabil, supușilor lui Farzoios.

Apariția în stepele nord-pontice a unei forțe politice noi nu putea să nu-i neliniștească pe romani. Devenind în anul 57 d.H. legat al Moesiei, Tiberius Plautius Silvanus Aelianus a hotărât să pună situația sub control, așa cum reiese clar din descrierea activității sale din epitaful consacrat lui (CIL, XIV, 3608)²³. În primul rând, el „a mutat mai mult de 100 000 de transdanuviani cu femeile, copiii, principii ori regii lor dincoace de fluviu, spre a plăti tribut”. Probabil, aceasta era populația, care a fost împinsă de către noul val de sarmați. Mai târziu (62), Plautius Silvanus „a înăbușit o mișcare a sarmaților chiar de la începutul ei, ... a adus regi până atunci necunoscuți ori dușmani poporului roman pe malul (Dunării) pe care îl păzea, spre a-i pune să se închine steagurilor romane... Astfel a statornicit el pacea provinciei și a lărgit hotarele ei. A făcut apoi și pe regele sciților să ridice asediul cetății Chersonesus, care e dincolo de Boristhenes”. Apoi, se menționează, că în drumul spre Chersonesus, Plautius Silvanus a forțat Niprul, deși nu se exclude și posibilitatea unei ofensive combinate cu escadra romană staționată în Crimeea²⁴. Așa sau altfel, mișcându-se pe uscat, sau pe corăbii de-a lungul țărmului și trimițând numai din când în când detașamente de infanterie, el „a înăbușit mișcarea sarmaților”, în calea sa neputând ocoli nici Tyrasul, nici Olbia. Chiar în acel an a încetat baterea monedei de aur a lui Farzoios²⁵.

Concomitent, Plautius Silvanus Aelianus a desfășurat și o energică activitate diplomatică: „a trimis înapoi regilor bastarnilor și roxolanilor pe fiii lor prinși, ori luați înapoi de la dușmanii lor, iar regilor dacilor pe frații lor”, se prea poate de același Farzoios și sarmații lui. Și însuși Plautius Silvanus „de la unii dintre dâșii a luat în schimb ostaticii”. În legătură cu aceasta de un mare interes este mormântul bogat de lângă „Roșava Dragana” din Bulgaria, despre care s-a vorbit mai sus²⁶ și, unde, după ritualul tracic, împreună cu vase romane din bronz și un coif de centurion cu mască, se afla și armamentul complet al unui cataphractor sarmatic, cu spadă, împodobită cu turcoază și aur, în stilul animalier sarmatic și cu scoabe de prindere din nefrit pentru fixare, de tip chinezesc. Pe decorul spadei se aflau stemele regilor Farzoios și a urmașului său Inismeus. N-a fost oare îngropat aici unul dintre ostaticii sarmați de același neam ?

Prin moartea lui Nero în imperiu a început războiul civil. Trupele din Moesia sunt implicate și granița rămâne mai slab apărată. Folosindu-se de situație, Farzoios reîncepe baterea monedei sale la Olbia și numai spre anul 83 d.H., după cum ne comunică Dion Chrysostomos, orașul reușește să se elibereze de sub puterea „regilor sciți”, în timp ce cataphractorii roxolani la începutul lui 69 invadează Moesia. Ciocnirea lor cu ostașii legiunii a III-a din Gallia este descrisă expresiv de Tacitus (*Istoriei*, I, 79).

Monedele de aur din a doua emisie a domniei lui Farzoios și monedele de argint ale lui Inismeus au fost bătute între anii 69 și 83²⁷. Conform anilor de emisie a monedelor, Farzoios a fost predecesorul direct al lui Inismeus. Mai mult de atât, A. V. Simonenko crede, că Inismeus a fost nu numai urmașul direct al lui Farzoios, ci chiar fiul acestuia. Deci, sarmații cunoșteau puterea transmisă ereditar²⁸.

Stemele lui Farzoios și Inismeus nu sunt identice, însă ele au elemente comune²⁹ (fig.2,B,C). Stema lui Farzoios este compusă dintr-o linie verticală, cu volute la capete. Stema lui Inismeus se deosebește doar prin aceea, că linia verticală este întreruptă la mijloc de o verigă. Această asemănare, precum și descoperirile a două morminte învecinate (Hrușca și Poroghi), în componența cărora au fost găsite stemele acestor doi regi, reprezintă o mărturie suplimentară despre apartenența lor etnică comună.

²¹ V. S. Beilecki, S. M. Agulnikov, A. I. Čirkov, *Otčet o rabote Budžakskoj novostroecnoi ekspedicii v 1985 g.*, Chișinău, 1986, p. 11.

²² H. I. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, I-II, Hamburg, 1951, p. 144, 172; R. Wolagiewicz, *Napływ importow rzymskich do Europy na północ od środkowego Dunaju*, în *Archeologia Polski*, XV, Warszawa, I, 1970, p. 236; M. B. Ščiukin, *op.cit.*, 1989.

²³ V. Pârvan, *Histria IV. Inscriptii găsite în 1914-1915*, în *AAARMSI*, s. II, t. XXXVIII, 1916, p. 569; D. M. Pippidi,

Tiberius Plautius Aelianus și frontiera Dunării de Jos în sec. I e.n., în *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, p. 137-170.

²⁴ V. M. Zubar, *Pro pohiv Plavtia Silvana v Krym*, în *Archeologija*, 63, Kiev, 1988, p. 19-27.

²⁵ P. I. Karyškovskij, 1962, p. 120-121.

²⁶ Hr. Buiukliev, 1986, p. 14-17.

²⁷ M. B. Ščiukin, *Carstvo Farzoia...*, p. 37.

²⁸ A. V. Simonenko, B. I. Lobai, *op.cit.*, p. 67-75.

²⁹ P. O. Karyškovskij, 1982, p. 75, fig. 3.

După spusele lui M. B. Ščiukin, nu este exclus faptul, că o parte însemnată a sarmaților, – așa cum arată mormintele de înhumație de la vest de Nipru din a doua jumătate a secolului I d.H. – intra în componența uniunii politice a regatului lui Farzoios și Inismeus apărut în 49 și care a rezistat aproape 30 de ani³⁰.

Despre existența la vest de Olbia, începând cu mijlocul secolului I d.H. a unei uniuni puternice de triburi sarmatice avem și alte date. Spre deosebire de V. S. Dračiuk, care credea, că stâlpul de piatră de lângă satul Zadrosti nu putea fi pentru hotar, după cum era convins B. Ianuș³¹, noi suntem pentru ipoteza ultimului. Dacă exista regatul lui Farzoios, iar numeroasele descoperiri arheologice din ultimii ani confirmă această teză, apoi el trebuia delimitat. Probabil, un hotar strict nu exista, dar era posibil ca un anumit teritoriu să fie controlat de către sarmații lui Farzoios. Singur V. S. Dračiuk crede, că pylonul de la Zadrosti era un simbol al puterii triburilor sarmatice de pe teritoriul înconjurător³². Noi considerăm că acest stâlp preciza limitele de nord ale regatului lui Farzoios. Stema sa de pe acest monument, ca simbol a puterii regale, reprezintă o dovadă în acest sens.

A. V. Simonenko, analizând informațiile lui Plinius Secundus, consideră că monumentele sarmatice din regiunea vest-nord-pontică din a doua jumătate a secolului I d.H. au fost lăsate de aorși, în fruntea cărora se afla Farzoios³³. Este probabil, ca aorșii să facă parte din uniunea de triburi sarmate conduse de Farzoios, însă rolul de frunte, după părerea mea, îl jucau roxolanii, care în decursul unui secol și jumătate au amenințat hotarul Moesiei de la Dunărea de Jos³⁴.

Cartografierea descoperirilor monetare, ca și a altor vestigii ale acestor regi, ne face să conchidem, că întreg teritoriul de azi al Basarabiei intra în componența regatului lui Farzoios și Inismeus.

Pătrunși la vest de Nistru, sarmații au intrat în contact direct cu locuitorii băștinași – geții, care populau acest teritoriu³⁵. Geto-dacii din această regiune dețineau o poziție dominantă. Ei, împreună cu sarmații și alte popoare, au atacat continuu granița Imperiului Roman de la Dunărea de Jos. Și numai după secolul IV d.H. izvoarele literare încetează să mai pomenească populația respectivă.

Așadar, pătrunderea sarmaților în spațiul geto-dacic dintre Nistru și Prut începe abia în a doua jumătate a secolului I d.H., iar mai la vest de Prut și în Muntenia, probabil mai târziu și destul de sporadic, când romanii au înfrânt pe dacii lui Decebal (102). Din acest moment, după cum consideră Gh. Bichir, aici apar monumentele sarmatice³⁶. Deci, nu poate fi susținută ipoteza lui J. Harmatta despre existența unui „imperiu sarmatic”, între 125-61 î.d.H., care s-ar fi întins din stepele nord-pontice, până în nord-vestul Bulgariei³⁷. În aceste regiuni sarmații apar numai după înfrângerea definitivă a dacilor.

THE KINGDOM OF FARZOIOS AND INISMEUS

SUMMARY

The analysis of historical sources, archaeological or numismatic discoveries (the graves from Hruška, Porogi and Cazaclia) proves the existence of a confederation of Sarmatian tribes (Alans and Aorsac) during the second half of the Ist c.A.D. On several objects and coins the seals of the kings Farzoios and Inismeus were identified. Their kingdom was situated north of the Black Sea and it included the eastern Dacia, i.e. the territory between the Prut and Dniestr rivers.

FIGURE EXPLANATIONS

Fig. 1. The inventory from the grave of Hruška: 1-20, plaquettes; 21, pendant-talisman; 22, a small bead; 23, fibula; 24, phial. 1-21, gold; 22, chalcedony (agate); 23, bronze; 24, silver.

Fig. 2. A. The seals of Inismeus on the objects of the grave no. 1 from Porogi. B. The seals of Farzoios: 1-3, on the coins; 4-11, on several objects. C. The seals of Inismeus: 1-2, „Roșava Dragana”; 3, Baștečki; 4, Panticapaion. D. The map with the signs of Farzoios (1) and Inismeus (2).

³⁰ M. B. Ščiukin, 1989, p. 74.

³¹ V. S. Dračiuk, 1967, p. 243-244.

³² *Ibidem*, p. 244.

³³ A. V. Simonenko, B. I. Lobai, *op.cit.*, p. 75.

³⁴ Tacit, *Istoriei*, 2, *Istoria României*, I, 1960, p. 293.

³⁵ I. T. Niculiță, *Severnyje frakijcy v VI-I vv. do n.e.*, Chișinău, 1987, p. 83-87 și 239-242.

³⁶ Gh. Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube*, în *Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 167-197.

³⁷ Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în *Pontica*, 5, 1972, p. 167.